

Esa Sironen & Heikki Roiko-Jokela

Urheilun toinen puoli?

Tuskin oli kansankalenterin mätäkuu pyörähtänyt kesällä käyntiin, kun *Helsingin Sanomien* (21.7.2015) urheilusivujen kokonainen aukeama A 30–31 täyttyi kolmesta mätää tihkuvasta uutisartikkelista. Yhdessä niistä kaksi suomalaista jalkapalloseuraa kiisti niihin lyödyn epäilyn vedonlyöntivipistä. Veikkauksen kertoimet olivat ottelun aikana poukkoilleet oudosti. Ranskan ympäriajossa puolestaan ”Sky joutui silmätikuksi”. Virtsinkin oli reitin varrella heitetty kisaa johtaneen Sky-tallin pyöräilijän päälle. Kolmas uutinen kertoi Jordanian prinssin esittämästä erovaatimuksesta Kansainvälisen jalkapalloliiton pitkäaikaiselle johtajalle Sepp Blatterille.

Loppuosa aukeamaa täyttyi tuloluetteloista, urheilun jokapäiväisestä tuoreesta leivästä.

Kuten kolikolla ja kuulla, urheilullakin on kaksi puolta. Radoilla, kentillä ja tatameilla otellaan valppaiden katseiden alla, mutta myös silmiltä piilossa – kulisseissa, kopeissa ja puhelinten näyttöjen äärellä – tapahtuu. Sinne kätkeytyy urheilun toista puolta, loimilankoja, pistoja ja neuloksia, joita media, viranomaiset ja aika ajoin myös urheiluväki itse kääntää julkisen keskustelun valopiiriin.

”Enemmän nykyään puhutaan urheilun nurjasta puolesta kuin sen idealistisesta suuresta kertomuksesta”, Arto Tiihonen aloitti puheenvuoronsa Jyväskylässä 8.5.2015 pidetyssä ”Urheilun toinen puoli” -tutkijase-

minaarissa. Jokin kokoava aihe tällaiselle tapaamiselle pitää keksiä, ja tällä kertaa se oli tämä.

Tiihonen pohjusti seminaaria puhumalla liikuntakulttuurin käsitteiden muutoksista. Sanaan ”urheilu” on alettu liittää kielteisiä piirteitä. Se pilaa lapsilta halun liikkua ja koululaisilta kyvyn oppia. Aikuisetkaan eivät kuulemma saa siitä merkitystä arkiliikuntaansa. Niinpä urheilujärjestöjen käytävillä ja lehtien toimituksissa puhutaan ”sportista”. Hyvinvointisektorilla liikunta puolestaan kytketään vapaaehtoistoimintaan, sosiaaliseen pääomaan ja ihmisten identiteettiööhön.

Muuan Opetus- ja kulttuuriministeriön virkailija on tunnistanut nykyisestä liikuntapuheesta 60 erilaista liikunnan käsitettä. Toisaalta VALO, uuden keskusjärjestön nimi, ei ole lyhenne mistään, Tiihonen kärjisti.

”On se oikeasti lyhenne”, yleisöstä kommentoitiin, leikki leikkinä. ”Se on Valtion Auktorisoima LiikuntaOrganisaatio.”

Riikka Turtiainen vaihtoi näkökulmaa ja kertoi post doc -hankkeestaan, jossa hän tutkii muun muassa urheilijoiden aktiivisuutta sosiaalisessa mediassa. Verkkosisällöistä löytyy erilaisia sukupuolisen ja rodullisen syrjinnän muotoja, mutta myös vastarintaa.

Esimerkkinä hän mainitsi jalkapalloilija Dani Alvesin reaktion katso-mosta heitettyyn banaaniin. Hän otti sen käteensä, haukkasi siitä ja loi yhdessä joukkueoverinsa Neymarin kanssa ”we are all monkeys” -internetmeemin, jossa jalkapallon ystävät ympäri maailman voivat julkaista banaanikuvia osoittaakseen tukensa rasisminvastaisuudelle urheilussa.

Ongelmaksi tietysti nousee, edustaako urheilija tällöin itseään vai seuraansa, likaako vai kirkastaako lajinsa mainetta. Millaista kädenvääntöä syntyy esimerkiksi muotoiltaessa Kansainvälisen Olympiakomitean somesäännöstöä? Miten siinä törmäävät keskenään eettiset, etniset, poliittiset ja kaupalliset koodistot? Ihmisoikeudethan eivät ole käytännössä jakamattomat.

Maria Rantala kertoi koonneensa tulevan väitöskirjansa aineistoksi suomalaisen liikuntavalistuksen ja -mainonnan julisteita, yhteensä noin 700 kappaletta, ja jäsennelleensä niissä esiintyvät aiheet Excel-taulukoon.

Naisten kymppi vuonna 1984 sai aikaan naisten liikuntatapahtumien vyöryn, jonka julisteista näkyy, kuinka ”toinen sukupuoli” tuodaan esiin liikkuvana. Aiheiden taulukointi tuo esiin esimerkiksi sen, kuinka eri tavalla nainen näissä julisteissa kuvataan yksin tai joukkona. Entä miten

esitetään mies? Hän on siellä kannustajana, mutta myös objektina. Roolit on käännetty ympäri, ja enemmän tai vähemmän kömpelösti naista opetetaan näissä julisteissa kuluttamaan miehiä eli katsomaan heitä seksistisesti. Kyseessä on eräänlainen raakileversio tasa-arvosta, Rantala päätteli.

Mitä näissä julisteissa sitten ei näy? Sen jätämme väitöskirjan lukijan aikanaan löydettäväksi. Tutkimustapaan voi sitä ennen tutustua Rantalan taannoisessa *Nainen housuissa* -vuosikirjamme artikkelissa ”Vaativattomia voittajia ja viehkeitä viekoittelijoita”,¹ joka perustui hieman yli 2000 naisurheilijoita esittävään valokuvaan.

Leena Laine tarkasteli esitelmässään sukupuolen ja nationalismin rakentumista kansantanhuihin sekä tanhujen ja kansantanssien koettua vastakohtaisuutta suomalaisessa naisvoimisteluliikkeessä. **Pauli Heikkilän** aiheena olivat Tallinnassa pidettyjen Moskovan 1980 olympiapurjehdusten herättämät intohimot ja tulkintakiistat. **Erkki Vettenniemi** jatkoi Riikka Turtiaisen avaamaa keskustelua siitä, mitä urheilusta sanovat urheilijat itse, kun he pääsevät suunsa avaamaan. Hänen esimerkkinsä on Paavo Nurmi.

Kolme viimeistä esitelmää julkaistaan oheisessa vuosikirjassa.

Voittajan hymy, kansan nauru

Seuramme vuosikirjassa *Lajien synty* vuodelta 2002 ilmestyi Kimmo Ripatin pro graduun perustuva artikkeli ”Urheilun hyvä kertomus suomalaisessa urheiluromaanissa”.² Siinä seurattiin ”hyvän kertomuksen” rakentumista eritoten 1920-luvulla sekä sen murtumista 1960-luvulla ja uudelleen 1990-luvulla, jolloin ihanteen ja romaanien kuvaaman todellisuuden välille alkoi revetä kuiluja.

Voittaja ei ollut enää vaatimaton sankari, vaan heilui isoine egoineen kuin kukko tunkiolla. Kiroillaan ja läträtään viinalla. Nyrkkeilijä saa uransa muistoksi päänsisäisen vamman. Pienellä viiveellä 1960-lukulaisuuden aallosta nousi esiin myös urheilun teoreettinen kritiikki, joka pyrki osoittamaan, että lieveilmiöt löytyvät jo ytimestä.³

Aivan yhtenäinen ei urheiluidealisten kertomuskaan ole ollut. Siitä löytyy jakoviiva, kirjaimellisesti. Martti Jukolan monipainoksinen *Urheilun pikku jättiläinen* julisti leipätekstissään urheiluevoluution vääjäämätöntä voittokulkua ja edistymistä, mutta aukeaman alamarginaalissa versoi

kaskujen ja kuriositeettien kuriton rihmasto. Se kertoo, että urheilu jakaantuu vakavaan ja leikkisään. On juhlaa ja on kansanjuhlaa, ja joissakin kielissä niille jopa omat sanansa (kuten saksassa die Feier/das Fest). Elävässä elämässä ne sekoittuvat erottamattomiin, mutta niiden keskinäinen suhde noudattaa historiallista tendenssiä.

Niin ainakin Henning Eichbergin mukaan. Nykyaikainen urheilu vakavoituu, ”nauru painuu maan alle”.⁴

Voittajan hymy on yksi Eichbergin erittelemistä nauramisen fenomenologian kategorioista. Sellainen hymy löytyy vuoden 1997 vuosikirjamme kannesta. Kirjan teemana oli ”Se toinen Paavo Nurmi”, ja kansikuvan mukaan se olisi päähenkilö hymyilevänä.⁵

Tarkemmin aihetta käsitteli Kaisa Laitinen artikkelissaan ”Kun Paavo nauroi”.⁶ Suomen Urheilumuseossa on yli 300 Nurmi-kuvaa, ja muutamissa niistä mestari tosiaan hymyilee, ja artikkeliin valituista kuudesta kuvasta yhdessä jopa nauraa. Kuva on otettu Sortavalan asemalla ja nauruskelun kohteena on paikallisen vossikan murheellisen kehno kaakki. Kontekstista ei selviä, onko kyseessä kahden juoksijan välistä vertaisnaurua vai naurua ylhäältä alaspäin, jota saksalainen sosiologi Theodor Adorno naurussa kavahti. (Tai kuten nykysaksalainen sen muotoilisi: Türkenwitz, Judenwitz, Auschwitz.).

Nauru voi suuntautua karnevalistisesti myös alhaalta ylöspäin (venäläisen kirjallisuustieteilijän Mihail Bahtinin mukaan: Kansa, joka ei kaduilla ja toreilla naura hallitsijoilleen, ei ole vapaa.) Tällaista naureskelua, ainakin vertaisnaureskelua löytyy Hannu Itkosen ja Arto Nevalan *Varkauden Tarmo* -kirjan kaskuliitteestä,⁷ vaikka hienoinen aavistus jää, että kaikkein räävittömimpiä varkauteilaisia anekdootteja ei ehkä sinnekään tohdittu painaa.

Keskimäärin urheilun huumori kirjoihin koottuna on varsin puuduttavaa luettavaa. Harvoin sitä on osattu Martti Jukolan tapaisella vaistolla löytää ja ylöskirjata. Eichbergin teesi pätee tähänkin: urheilun naurusuoni tuppaa kuivumaan. Tosin jokin Lahden 2001 hiihtokisojen tapainen kansallinen trauma saa sen hetkeksi purskahtamaan täyteen voimaansa ja rekisteriinsä.

Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirjoissa on 2000-luvulla tähän mennessä julkaistu 3272 sivua urheilun historian tulkintaa. Kuinka paljon siinä on suurta kertomusta ja valtavirtaa, kuinka paljon nii-

den haastetta ja vastakarvaa, urheilun toisen puolen kartoitusta, jääköön asiasta kiinnostuneen tarkemmin harjattavaksi.

Yksi marginaali, yksi runsaasti käännelty toinen puoli näistä artikkeleista kuitenkin löytyy: naisten urheilu. Urheilu on sukupuolittunut, toinen puoli jäänyt katveeseen – ei kuitenkaan meidän kirjoittajakunnaltamme. Anneli Kokkola löysi urheita naisia niin ilmasta kuin kilpapyörän satulasta.⁸ Leena Laine on viitoittanut näkyviin naishiihdon mutkaisia kilpalatuja,⁹ Aino Sarje eriteltyt ruumiinmuokkauksen vaiheita sukupuolen näkökulmasta¹⁰ ja Jaana Kari nostonut naishiihtäjien omaa ääntä kuuluviin.¹¹ Ja tästä lista vasta alkaisi.¹²

Jos Paavo Nurmi vähänkään ylimielisesti virnisteli Sortavalan ajokilleen, sellainen historiallinen vääryys täytyy korjata. Ennen ihmisurheilua, meidän tuntemassamme nykyaikaisessa mielessä, oli jo olemassa hevosurheilu. Niinpä vuoden 2008 vuosikirjamme oli *Hevosten jäljillä*. Ensimmäiset tunnetut, lehdissä mainitut suomalaiset urheilusankarit olivat nelijalkaisia, ja ne oli nimetty omistajansa mukaan.¹³

Myös urheilun skandaaleja on vuosien varrella perattu,¹⁴ lakia ja evankeliumia luettu,¹⁵ mutta vuoden 2009 vuosikirjan *Selkäpuolelta* anti aiheeseensa taisi jäädä kansikuvan varaan.

Urheilumme kasvot

Urheiluhistorialla ei ole Suomessa professuuria, ei aikoinaan edes lehtoraattia. Niitä korvaamassa on ollut Suomen liikuntahistorian projekti, jota opetusministeriö anteliaasti tuki vuodesta 1976 vuoteen 1991. Kunnianhimoista hanketta johtivat vuorollaan Aimo Halila, Heikki Ylikangas, Antero Heikkinen ja Seppo Hentilä. Projekti ei pettänyt saamaansa luottamusta, vaan ahkeroi vuonna 1992 julkisuuteen 500-sivuisen yhteenvedon tuloksistaan. Stadionin torni taustanaan kansikuvan hiihtopojat suksillaan katsovat rohkeasti tulevaisuuteen, vaikka kirjan otsikon, *Suomi uskoi urheiluun*, imperfektiä joku ehti oitis julkisesti paheksua.¹⁶

Kirja seurasi aiheensa valtavirtaa, vaikka vaihtoehtojakin lopussa hie-man väläyteltiin. ”Vanhuksen on väistyttävä”, saatesanojen kirjoittaja totesi viidentoista vuoden projektista, ”ja tutkijoiden etsittävä itselleen uusia yhteistyömuotoja.”¹⁷ Niin lausuttiin samalla Suomen urheiluhis-

toriallisen seuran syntysanat. Seura perustettiin kirjan ilmestymisvuonna 1992 jatkamaan uusin haastein ja tavoittein, Tahko Pihkalan sanoin: kaatamaan tuoretta kermaa kahviin sen oikeaa, aitoa makua korostamaan.

Kuinka uskollinen Suomen urheiluhistoriallinen seura on ollut testamentilleen ja sen henkeä vaalinut, saanee aikanaan tarkemman tuomion. Mutta markkinarakoa jäi, ilmeisesti muutakin perintöä kaapattavaksi. Liikuntatieteellinen seura näköalapaikaltaan Olympiastadionin kaarteesta nappasi näet haltuunsa Martti Jukolan harrastaman urheilun hämärän ja kurittoman alamarginaalin ja loi siitä kirjasarjan.

Sarjalla on pehmeät kannet, pastellivärit, ilmava taitto ja iskevä nimi: *Impulssi*. Ei siis olla liian totisia, ei kanneta vastuuta seurauksista, joskin sentään sanomisista, vaikka kieltä venytetään parhaimmillaan sana-

taiteeksi asti. Hannu Itkonen on eritellyt käsitteellisesti ja etnografisesti urheilun vilppiä, myöhemmin myös uhreja ja kilparatojen kapinallisia.¹⁸ Teijo Pyykkönen ja Erkki Vasara ovat vetäneet esiin viinamäen miehiä,¹⁹ Jouko Kokkonen ravistellut nationalismia ja liikuntatutkimusta²⁰ ja Sari Kopra doping-identiteettiä,²¹ muutamia aiheita mainitaksemme.

Vaikuttava sarja urheilun puolesta jos toisestakin. Nostamme hattua.

Valtavirralla on siis kääntöpuolensa. Jopa niinkin totinen, järkälemäinen instituutio kuin Markku Siukosen kustantama ja toimittama 14-osainen *Urheilumme kasvot*, jonka tekstiorjina raatoi Jyväskylän yliopiston kirjallisuuden opiskelijoita, vetää perässään pientä kaskun häntää. Eräs Jyväskylän varhaisista punk-bändeistä veti muovipulkassa soittokamoojaan kohti Kilpisen koulua, jonne oli tilattu yhtyeen ensimmäinen julkinen esiintyminen. Bändi levähti Minna Canthin kadun alapäässä. Huolikin painoi, sillä yhtye oli vielä vaillo nimeä. Ongelma ratkesi, kun silmä osui Markku Siukosen kustantamon näyteikkunaan.²²

Kohtaamispaikkoja

Urheilu ja taide kohtaavat myös tässä kirjassa, ja hyvä niin, sillä teatterimies, kirjailija Juha Hurmeen mukaan niissä tiivistyy mitä syvintä ihmisyyttä. Ihmisellä on näet ”tehtävä tässä maailmassa: ihmisen tulee olla olematta eläin”.²³ Kisailemalla ja taiteilemalla ihminen jyrkimmin erottautuu muista eläimistä ja luo ”moniulotteisen, happirikkaan maailman”.²⁴

Olimme siis oikeilla raiteilla kymmenen vuotta sitten vuosikirjassa *Taidetta ja tehdasurheilua*, jossa lukijakuntaamme tutustutettiin niin Juhani Ahoon urheilukalastajana kuin Pentti Haanpään urheilukirjailijana. Tällä kertaa asialla on **Leena Laine**, joka lyö monta aihekärpästä yhdellä kertaa analysoimalla kansantanhun esitystapaa urheilun ja tanssin välisessä jännitteessä. **Ilkka Nummela** puolestaan esittelee edesmenneen pääsarjatasollakin jalkapalloilleen kuvataiteilijan Pentti Veroman.

Niin esitelty taiteilija kuin hänen esittelijänsä seisovat tukevasti turkulaisessa maisemassa, ja niin tekee myös **Lauri J. S. Kaira**, joka laventaa viimevuotista Turku-painotteista purjehdusaihettaan²⁵ valtakunnallisiin mittoihin. **Pauli Heikkilä** puolestaan loikkaa artikkelissaan yli valtiora-

jan ja käy läpi Moskovan olympialaisia ympäröinyttä poliittista kuohuntaa – urheilua kylmän sodan puristuksessa.

Mutta urheilu myös ”yhdistää kansat”, ainakin silloin kun asialla oli muuan estofili poliitikko, joka käytti urheilua Troijan puuhevosena raottaessaan rautaesirippua ja rakentaessaan siltaa Suomen ja Neuvosto-Viron välille. Näiden suhteiden keinoja, sisältöjä ja motiiveja Urho Kekkosella ratkoo artikkelissaan **Heikki Roiko-Jokela**.²⁶

Kai Hagelberg – toinen tunnettu urheilija, poliitikko ja urheilupoliitikko – saa puolestaan kirjalliset kasvot **Tero Matkaniemen** kynästä. Paavo Nurmen perintöä tuo esiin **Erkki Vettenniemi**.

Jalkapallosta – Suomessa ja Unkarissa – jatkavat **Mihaly Szerovay** ja **Hannu Itkonen** siitä mihin peliväline Ilkka Nummelalta jäi. Nyt on kyse globaalien ja lokaalisten kytkeytymisestä ja lajin nykyisestä harjoittamisesta ammattina näissä kahdessa tutkitussa maassa.

Samaa teemaa suomalaisessa jääkiekossa käsittelee **Kimmo Isotalo**, joka kartoittaa lajin siirtymistä luonnonjäältä ja pakkasen kynsistä valoisin, tasaisen lämpöisiin ja yhä viihtyisämpiin halleihin.

Näin on samalla liu’uttu urheilusta itsestään sen välineisiin, laajasti ottaen. Vuoden 2006 vuosikirjassa Erkki Vettenniemi erotteli yhdeksän tapaa tutkia urheilun historiaa.²⁷ Yksi niistä on suoritusvälineiden historia. Sitä on vuosikirjassa harjoitettu niin itse tehtyjen suorituspaikkojen ja -välineiden²⁸ kuin museoitujen, ihmisiä liikuttaneiden esineiden tiimoilta.²⁹

Janne Vilkuna ja Jussi-Pekka Taavitsainen ovat puolestaan pohtineet, miksi yhä löydämme suohon työnnettyjä, rikottuja yksittäisiä muinais-suksia. Heidän selityksensä oli uhraaminen, vainajan – suksen omistajan – paluun estäminen.³⁰ Yksi mahdollinen tulkinta jäi heiltä käsittelemättä, ja vihje siihen löytyisi lastenkirjallisuudesta, Lewis Carrollin kuvaamista Liisan seikkailuista peilimaailmassa. Sama kantakokemus syntyy katsottaessa lähteeseen, sen silmään. Tuonpuoleisessa oikea on vasen, joten rikkinäinen on siellä ehjä, pariton on parillinen. Niin päätellen pääsi muinaisuskon vainaja suuressa tuntemattomuudessa jatkamaan matkaansa tutulla ehjällä suksiparilla.

Puuta taivutellaan myös **Esa Sirosen** koostamassa tarinassa suomalaisesta jääkiekkomailasta ja sen markkinoista idässä ja lännessä. **Arja Turunen** pohtii pukiko sota naiset pitkiin housuihin. Artikkelisi syventää näin taannoisen vuosikirjamme *Nainen housuissa* teemaa.

Artikkeliosaston aloittaa tietokirjailija **Antti O. Arposen** (1950–2015), seuramme varapuheenjohtajan ja perustajajäsenen³¹ tässä postuumisti julkaistava katsaus Salpausselän kisojen historiaan. Se kuultiin esitelmänä Lahden historiapäivillä helmikuussa 2015.

Ydintä, marginaalia, toista puolta

Mätäkuu oli jo pelkkä muisto vaan, kun norjalainen Per Nymo vieraili Vierumäen kansainvälisessä valmentajakongressissa. Tunnetuksi Nymo tuli Norjan joukkueen huoltomiehenä Lillehammerin olympialaisissa käännettyään miesten kymmenen kilometrin kisassa ladun varrella selkensä sauvan rikkoneelle Mika Myllylälle.

Tuoreessa haastattelussa Nymo kertoi joukkueen palaverissa ennalta sovitun, että vastustajia ei auteta, vaikka heille tulisi ongelmia. Päätöksen perusteeksi esitettiin, ”että kaikki vastustajat halusivat lyödä Norjan”.³²

Mikä onkaan urheilun ydintä, marginaalia, toista puolta? Kaksi puolta kilpailun periaatteeseen vähintäänkin kuuluu, demoninen kyky saada aikaan sekä hyvää että pahaa.

”Olisin tehnyt samoin”, Suomen hiihtäjien päävalmentaja Pekka Vähsöyrinki kuittasi (*Keskisuomalainen* 18.2.1994) norjalaisen huoltomiehen ratkaisun.

Viitteet

- 1 Rantala, Maria: "Vaattimattomia voittajia ja viehkeitä viekoittelijoita. Naisurheilijoiden valokuvat Suomen Urheilulehdessä 1945–1969", Nainen housuissa. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2011, 103–127.
- 2 Ripatti, Kimmo: "Urheilun hyvä kertomus suomalaisessa urheiluromaanissa", Lajien synty. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2001–2002, 35–51.
- 3 Vettenniemi, Erkki: "Heittääkää katukiviä. älkää keihästä!", Urheilun etiikka ja arki. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2000, 149–161.
- 4 Eichberg, Henning: "Nauru urheilussa ja kansanleikeissä: kohti nauramisen fenomenologiaa", Hevosten jäljillä. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2011, 157–179.
- 5 Se toinen Paavo Nurmi – ja varjoon jääneet. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 1997.
- 6 Laitinen, Kaisa: "Kun Paavo nauroi", Se toinen Paavo Nurmi, emt., 39–44.
- 7 Itkonen, Hannu & Nevala, Arto: Tarmon taipale 1912–2012. Suomen yliopistopaino Oy. Tampere 2012.
- 8 Kokkola, Anneli: "Helvi Karhumäki – naisilmailun uranuurtaja", Se toinen Paavo Nurmi, emt., 183–186; Kokkola, Anneli: "Naisia kilpapyörän satulassa", Urheilun etiikka ja arki, emt., 143–147.
- 9 Laine, Leena: "Naishiihdon pitkä matka olympialaisiin", Lajien synty, emt., 121–138.
- 10 Sarje, Aino: "Ruumiinmuokkauksen tulo suomalaiseen liikuntakulttuuriin", Urheilu ja sota. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2013–2014, 73–89.
- 11 Kari, Jaana: "Naiseuden kuperkeikka – Hiihtoäiteen tarinoita", Urheilun etiikka ja arki, emt., 183–203.
- 12 Pirinen, Riitta: "Sukupuoli ja mediaurheilu", Urheilu, historia ja julkisuus. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 1998, 25–35; Hara-Fabrin, Kati: "Eikä se näyttänyt ensinkään rumalta. 90 vuotta ensimmäisistä naisten yleisurheilun Suomen mestareista", Kynäniekkoja, kivinyrkkejä, mäki-matteja. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2003, 168–183; Mäkelä, Anu: "Muuttuva naiskuva: naisyleisurheilu Helsingin Sanomissa vuosien 1983 ja 2005 MM-kisoissa", Vanhat mestarit. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2007, 73–85; Kuisma, Suvu: "Kevyesti mutta voimalla: naisten hiihto Salpausselän kisoissa 1923–1952." Hevosten jäljillä, emt., 43–60; Jalkanen-Meyer, Arja: "Mummi ja minä: Hilma Jalkasen jäljillä", Selkäpuolelta. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2009, 13–28. – Lisäksi Erkki Vasara on käsitellyt lottien urheiluelämää (Lajien synty, emt., 53–66) ja Jari Kanerva naisia suomalaisen alppihiihdon edelläkaskettelijoina (Taidetta ja tehdasurheilua. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2005, 65–74). Vuosikirjan 1996 sisältönä ja nimenä olivat Olympialaiset ja naisliikunta.
- 13 Vettenniemi, Erkki: Suomalaisen urheilun synty. Ravisportti 1800-luvulla ja sen vaikutus ihmiskilpailuihin. SKS, Porvoo 2008. Kirjan lopussa on erikseen eläin- ja ihmishakemistot.
- 14 Virtapohja, Kalle: "Media ja urheilun skandaalit", Urheilu katsoo peiliin. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 1999, 57–63.
- 15 Vikström, John: "Lippu ja vihellyspilli", (suomentanut Leena Laine), Urheilun etiikka ja arki, emt., 27–34.
- 16 Suomi uskoi urheiluun. Suomen urheilun ja liikunnan historia. Toim. Teijo Pyykkönen. LTS

- ja VAPK-Kustannus, Helsinki 1972. Kirjoittajina Antero Heikkinen, Seppo Hentilä, Pekka Kärkkäinen, Leena Laine, Henrik Meinander, Martti Silvennoinen ja Erkki Vasara, silloinen alan aktiivikaarti.
- 17 Hentilä, Seppo: "Saatesanat", Suomi uskoi urheiluun, emt., 6.
 - 18 Itkonen, Hannu: Mitta hihassa, piikki lihassa, Urheiluvilpin esitutkinta. LTS:n Impulssi VI. Helsinki 1994; Itkonen, Hannu: Urheilun uhrit. LTS:n Impulssi XIV. Helsinki 1997; Itkonen, Hannu: Kilpalehtien kapinalliset. LTS:n Impulssi XVII. Helsinki 1999.
 - 19 Pyykkönen, Teijo & Vasara, Erkki: Viinamäen urheilumiehet, urheilu ja raittius 1900-luvulla. LTS:n Impulssi XVI. Helsinki 1999.
 - 20 Kokkonen, Jouko: Verta, hikeä ja rasvaprocentteja – suomalainen liikuntatutkimus (toim. Teijo Pyykkönen). LTS:n Impulssi XXI. Helsinki 2002; Kokkonen, Jouko: Kansakunnat kultajahdissa, Urheilu ja nationalismi. LTS:n Impulssi XXII. Helsinki 2003.
 - 21 Kopra, Sari: Mäntyrannan tahrasta Lahden skandaaliin. Urheilu ja suomalainen identiteetti vuosina 1972–2001 doping-tapausten valossa. LTS:n Impulssi XXIII. Helsinki 2004.
 - 22 Sironen, Esa (käsikirjoitus): "Jyväskylän viimeiset punkit", Tämän kylän tarinoita. Radio Keski-Suomi 9.2.1997.
 - 23 Hurme, Juha: Puupää. Kustannusosakeyhtiö TEOS, Juva 2009, 221. Kirjan "Musta vihko" -osaston (205–260) esseeilottelut ovat urheilututkijalle yhtä tärkeää ja virikkeellistä yleisivistystä kuin Hurmeen Nyljetyjen ajatusten (Kustannusosakeyhtiö TEOS, Juva 2014, 199–213) talviurheilujen läpikäynti suomalaisessa sanataiteessa.
 - 24 Hurme: Puupää, emt. 223–224.
 - 25 Kaira, Lauri J. S.: "Kaikki paitsi kilpapurjehdus on turhaa. Pursiseurojen tavoista ja tavoitteista Turussa", Urheilu ja sota, emt., 125–144. Juha Hurmeen souturomaanista, Nyljetyistä ajatuksista, ei löydy hakusanaa purjehdus, mutta Volter Kilven saaristolaisarja ja sen maisema siinä ruoditaan jo matkan alkuherkuksi.
 - 26 Urheilun rauhan ja kansallisen yhtenäisyyden palveluksessa ovat käsitelleet myös Laamanen, Ville: "Itämeren Ystävyysajo suomalaisen urheilun suurtaapahtumana", Hevosten jäljillä, emt., 131–144 sekä Uusivirta, Minna: "Yhdistävä soihtu? Barcelonan olympialaiset espanjalaisuuden esiintuojana", Jukolan rasteilla. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2010, 125–146.
 - 27 Vettenniemi, Erkki: "Yleisurheilun yhdeksän historiaa", Alussa oli vesi. Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja 2006, 207–218.
 - 28 Itkonen, Hannu: "Kommilan kisat", Lajien synty, emt. 73–85; Tala, Yrjö: "Eeron urheilukenttä", Jukolan rasteilla, emt., 111–123.
 - 29 Kallio, Elina: Helsingin kaupunginmuseota liikuttavat esineet", Selkäpuolelta, emt., 41–47.
 - 30 Viikuna, Janne & Taavitsainen, Jussi-Pekka: "Miksi löydämme muinaisuuksia? Kahden tuoreen löydön todistus", Taidetta ja tehdasurheilua, emt., 55–63.
 - 31 Valokuva Suomen urheiluhistoriallisen seuran perustamiskokouksesta 8.12.1992 löytyy vuosikirjan Kynäniekkoja, kivinyrkkejä, mäki-matteja, emt., sivulta 38. Kirja sisältää myös Antero Heikkisen ja Leena Laineen katsaukset seuran kymmenvuotistaipaleesta.
 - 32 Reponen, Jussi-Pekka: "Mies joka käänsi Myllylälle selkensä", Helsingin Sanomat 1.9.2015, A 34.